

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти

Вступ

Поняття «популісти» часто застосовують на позначення тих політичних сил, які сповідують різні ідеології — починаючи від лівих антиглобалістів, які вбачають небезпеку у глобалізації як засобі вестернізації, до правих націоналістів, які вбачають небезпеку у надмірній імміграції. Однак, незважаючи на ідеологічні розбіжності, дещо спільне в них простежується — це незадоволення чинним політичним укладом та пошуки певного третього шляху між капіталізмом і соціалізмом. Разом з тим, популізмом вважають певні маніпулятивні методики у дискурсі політичного життя, коли політики апелюють до «пристрастей та чуттів» людей, таким чином «купаючи» їхню довіру та голоси на виборах. Тому спільним для всіх проявів популізму є антиелітарна та антиістеблшментська риторика, яка відображається у відповідних настроях та орієнтаціях громадян.

Попри спільність цього явища, його детермінанти можуть відрізнятися у країнах, які пройшли відмінні трансформації. Економічна перспектива зумовленості масової підтримки популізму виходить із наслідків глибоких змін, які трансформують робочу силу та суспільство в бік постіндустріальної економіки й відтак створюють дисбаланс економічної захищеності різних верств населення. Натомість теза про культурну реакцію припускає, що підтримку популізму можна пояснити як ресентимент колись домінувальних верств населення, ви-

---

Цитування: Рахманов, О. (2022). Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–73, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.059>.

кликаний зміною цінностей у суспільстві та відповідними викликами щодо їхньої ідентичності.

Починаючи з кінця 1990-х років у багатьох країнах Західної Європи та США, а пізніше й у країнах Центрально-Східної Європи популістські політичні партії здобули голоси на виборах та перебувають при владі в коаліціях з іншими політичними силами. Якщо популізм у Західній Європі можна розглядати як реакцію на зміни, пов'язані здебільшого з глобалізацією, то у Центрально-Східній Європі до цього додалися ще й труднощі посткомуністичного переходу. Саме ці аспекти у формуванні популізму залишаються найменш висвітленими у науковій літературі. З огляду на відмінності, які існують між західноєвропейськими та східноєвропейськими країнами стосовно природи поширеності популізму, важливим завданням було проілюструвати особливості формування популістських орієнтацій у суспільствах, що характеризуються відмінними суспільно-політичними процесами. Тому у своїй статті я насамперед розгляну ознаки популізму, які є універсальними для більшості сучасних суспільств. Потім буде проілюстровано перипетії поширення популізму у різних типах суспільств. Далі я проаналізую наявні емпіричні дослідження детермінант, які зумовлюють популістські орієнтації у розвинених та перехідних суспільствах.

Сучасні ознаки популізму:

ідейні особливості, стиль подання та організаційні атрибути

У науковому середовищі досі тривають дискусії щодо поняття популізму. Часто популізмом називають ідеологічні ознаки певних політичних партій. Водночас це визначення застосовують також для позначення певного дискурсу, який сприяє позаідеологічним політичним акторам завойовувати електорат під час виборів [Mudde, 2004; van Kessel, 2014]. Та все ж К. Мудде наполягає, що популізм — це специфічна ідеологія, яка вважає суспільство розділеним на дві однорідні всередині та антагоністичні одна щодо одної групи — «народ» та «еліту». Однак, на відміну від, скажімо, соціалізму чи лібералізму, популізм не виглядає витонченим та послідовним. Популізм, визначений таким чином, передбачає дві протилежності: елітизм і плюралізм. Елітизм наполягає на тому, щоб політика була вираженням поглядів моральної еліти, а не аморальної решти людей. Плюралізм, з іншого боку, відкидає тезу про однорідність як популізму, так і елітизму, розглядаючи суспільство як неоднорідну сукупність груп та індивідів із часто принципово різними поглядами та побажаннями [Mudde, 2004: pp. 543–544].

Проаналізувавши наукову літературу про характеристики популізму у США, Латинській Америці та Західній Європі, М. Роодайн виокремив 12 головних ознак, які стосуються ідей популістів, їхнього стилю у спілкуванні та атрибутів організації їхньої діяльності (див. табл.).

Серед характеристик, що стосуються *ідей*, центральне місце посідає «народ». Саме «народоцентризм» (1) підкреслює фундаментальну позицію народу в полі політики. Цей термін може також поширюватися як на націю у цілому, так і на окремі «знедолені» соціальні групи. Народоцентризм неможливо зрозуміти без ознак антиелітизму (2). Еліту звинувачують як у зарозумілості та егоїзмі, відчу-

женості від народу, так і в некомпетентності та корупції. Антиелітизм, як і народоцентризм, залежить від контексту і може набувати різних форм: може бути спрямований на політичну еліту (політики загалом, політичні партії, «устале-ний» політичний порядок), економічну еліту (бізнес-еліти, керівники банків чи капіталістичної економіки), культурну еліту (інтелектуали), еліту ЗМІ (журналісти) або юридичну еліту (судді).

Таблиця

Характеристика популізму, згадувана в літературі

Ідеї	Стиль	Організація
1. Народоцентризм	7. Спрощена мова	11. Централізація керівника
2. Антиелітизм	8. Стиль прямого спілкування	12. Відносини із слабким посередництвом
3. Однорідність народу	9. Поляризація	
4. Пряма демократія	10. Образ аутсайдера	
5. Ексклюзивізм		
6. Проголошення кризи		

Джерело: [Roooduijn, 2014: p. 578].

Поряд із цим «народ» сприймається як однорідна, єдина сутність (3), що є результатом відображення у свідомості популістів антагоністичних стосунків між звичайними людьми та елітою. Відтак, усі «звичайні» люди мають спільний інтерес у своїй опозиції щодо еліти. Звертаючись до народу, популісти розмивають класові відмінності, об'єднуючи всіх людей в одну однорідну категорію. Акцент на владі народу та негативі стосовно еліти спричинюється заяв про те, що «звичайним громадянам» потрібно повернути їхній голос (4). Адже просто люди повинні мати більше впливу на процес ухвалення політичних рішень. Популісти хочуть обійти, на їх думку, непрозору та складну політику пошуку консенсусу через заходи прямої демократії, такі як референдуми, народні ініціативи та плебісцити.

Так само популізм іноді асоціюється не тільки з негативом щодо еліти, а й з негативом щодо конкретних соціальних груп через ексклюзивізм (5) — політичну ідеологію та практику виключення певних соціальних груп із суспільного життя з метою захисту колективної ідентичності «справжніх» людей від ворогів. Це можуть бути іммігранти, безробітні, люди іншої релігії чи раси. Щоб підкреслити свою риторику про антиелітизм та/або виключення, популісти часто заявляють про небезпечну кризу (6) — політичну, культурну або економічну. Відтак популісти стверджують, що політичний вплив, культурна ідентичність або економічне становище звичайних людей перебувають під великою загрозою, отже, вони мають бути терміново захищені [Roooduijn, 2014: pp. 575–576].

Наступні ознаки М. Роодайн відносить до характеристик, що стосуються *стилю*. Першою ознакою популістського стилю є використання спрощеної мови (7). Через прославлення народу та ненависть до еліти популісти, як правило, використовують досить просту мову, яку розуміють «нормальні» люди і яка відрізняється від складної та формальної мови еліти. Цей акцент на мовній

простоті часто описують як «таблюдний стиль» популістів. Для донесення своїх ідей популісти використовують стиль прямого спілкування (8). Популісти не хочуть спілкуватися з громадянами через «незручні» партійні платформи чи «набридливі» інституції, такі як парламент. На їхню думку — це перешкоди, які стоять на шляху прямого зв'язку між політикою та виборцем. Тому політики-популісти вважають за краще спілкуватися безпосередньо через популярні засоби масової інформації, такі як телебачення, соціальні мережі тощо. Для ефективного донесення своїх повідомлень про кризу популісти поляризуються (9). Вони роздвоюють дебати і часто використовують агресивну мову. Нарешті, популісти часто створюють «імідж стороннього», «аутсайдера» (10). Вони представляють себе такими, що не належать до еліти, що не обов'язково означає, що вони насправді є політичними аутсайдерами [Rooduijn, 2014: pp. 576–577].

Важливу характеристику, що стосується *способу* створення популістської організації, М. Роодайн описує як наявність централізованого органу із сильним персоналістичним лідером (11). Саме ключова роль харизматичних лідерів та централізована природа їхньої організації виглядають ефективною та привабливою для певних соціальних груп. Інша організаційна характеристика полягає в тому, що популісти хочуть неопосередкованих відносин між лідером і послідовниками (12). Це означає, що їм треба позбутися проміжних установ та ланок, які заважають прямим стосункам із їхніми послідовниками. Тому більшість популістів відмовляються від створення партійної структури, подібної до класичної партійної організації. Популісти мають тенденцію зорганізовуватися у вільні рухи замість жорстко структурованих політичних партій [Rooduijn, 2014: p. 577].

За допомоги порівняння шести випадків популізму в різних за походженням, історичним часом, географічним положенням та ідеологією М. Роодайн дійшов висновку, що лише чотири з 12 характеристик поділяють усі актори-популісти. Всі ці спільні риси мають ідейний характер: народоцентризм, антиелітарність, однорідність народу і проголошення кризи [Rooduijn, 2014: p. 589]. Власне цей висновок є важливим для концептуалізації популістських орієнтацій як сукупності атитюдів, ґрунтованих на ставленні до певних ідей. Виокремлені М. Роодайном базові складові популізму в цілому перегукуються з іншими, популярними в цій сфері визначеннями популізму. Можна лише зазначити, що ідея проголошення кризи більше відома як «маніхейський дискурс, який отожднює Добро з єдиною волею народу, а Зло — з елітою, що вступила у змову» [Hawkins, 2009: p. 1042].

А загалом, популізм часто називають «тонкоцентрованою» ідеологією, оскільки невитончені наративи та дискурси популізму є логічним наслідком ідеології, яка не може запропонувати широку та послідовну програму для розв'язання важливих політичних питань або ж інтелектуально послідовні та практичні відповіді на безліч проблем сучасного суспільства [Stanley, 2008: p. 95]. Водночас теза про те, що підтримка популістських ідей більше поширена серед політично необізнаних людей, також не завжди є справедливою. Часто буває, що політично активних та обізнаних громадян, які розчарувалися в наявних політичних силах, можуть привабити антиістеблшментська риторика,

прагнення встановити пряму демократію та заклики відновити народний суверенітет над державними інститутами [Canovan, 1999: p. 10].

Слід розуміти, що якщо політики-популісти можуть бути цинічними «політичними підприємцями», які використовують невдоволення певної категорії населення, то громадяни, які є схильними до ідей популізму, можуть щиро вірити у нереалістичні підходи до соціальних проблем.

Поширення популізму в розвинених та перехідних суспільствах

Ідея розмежування між «народом» та «правлячою елітою» робить популізм у західних суспільствах типовим різновидом орієнтацій людей, які страждають від пригніченості та дезорієнтації внаслідок соціальних змін. Адже глобалізація спричинила деіндустріалізацію в розвинених країнах та упослідження традиційної середньої верстви у розвинених економіках. Крім цього посилюються міграційні процеси, які загострили відносини між прибулими та автохтонним населенням. Зокрема, люди стали небезпідставно вважати, що робочі місця забирають мігранти. Люди з популістськими орієнтаціями — це зазвичай ті, хто потрапив у вразливе економічне становище або зіткнувся з труднощами у пошуку позитивної соціальної ідентичності й разом із тим відчують, що їхній голос не має значення в політиці. Дезорієнтовані люди знаходять у популістських лозунгах групове розмежування між «Ми» (Народ) та «Вони» (Еліта), що дає їм змогу приписувати відповідальність за власне почуття невпевненості та занепокоєння чинникам, які лежать поза їхнім контролем та відповідальністю, щоб вони могли зберегти самоповагу та надію подолати ці негаразди шляхом усунення «усталеної еліти».

Простежуються відмінності між втіленням популістських орієнтацій населення демократичних та авторитарних суспільств: у перших — це форма акумуляції незадоволеності на адресу недосконалих політичних інститутів з метою привести до влади несистемних політиків, у других — мобілізація на підтримку чинного режиму, інструмент його легітимації. Власне тому західні суспільства зіткнулися з небезпекою того, що усталена багатопартійна система на конкурентних засадах виявилася безсилою перед натиском несистемних партій з антиліберальною риторикою. Яскравим прикладом цього є президентські вибори у США 2016 року, коли низка прихильників демократичної партії з «іржавого поясу», де домінують представники робітничого класу, на праймеріз підтримували лівого популіста Берні Сандерса, а в результаті, не бажаючи віддавати свій голос кандидатці-демократці Гіларі Клінтон, яка асоціювалася з традиційним політичним класом, вони проголосували за правого популіста Дональда Трампа.

У країнах Західної Європи впродовж тривалого часу панувала модель ліберальної демократії, яка спиралася переважно на соціал-демократичну ідеологію. Втілення ідей соціальної держави, прав людини, глобального ринку, вільного інформаційного обміну, відкритості кордонів наразилося на перенасиченість та бар'єр подальшої реалізації. Наслідки глобалізації розвернули маятник очікувань в бік правих, консервативних ідей. Інституціоналізація правих партій у

країнах Західної Європи проходила як пошук альтернативних політичних сил щодо чинного, соціал-демократичного партійного мейнстриму.

Хоча ідеологію популізму не можна чітко ототожнити з класичними ідеологічними напрямками, все ж джерела поширення популістських орієнтацій дають змогу простежити розвиток цього феномену в певному суспільстві за набором ідеологем лівого чи правого гатунку. Зокрема, зростання популістських орієнтацій залежить від актуальності певної проблеми. У західних, усталених суспільствах соціальні передумови зростання популістських орієнтацій пов'язані із загальними процесами глобалізації, інформатизації та конфліктом культурних стереотипів. Це часто втілюється у правий популізм — протидію імміграції та мультикультуралізму. Відповідно зростала підтримка популістських партій правого спрямування — французької партії «Національний фронт», голландської «Партії Свободи», німецької партії «Альтернатива для Німеччини» та ін. Зокрема, після міграційної кризи в Німеччині у листопаді 2018 року кожен третій німецький виборець посідав популістські позиції, натомість у червні 2020 року — лише кожен п'ятий. Це пов'язували з тим, що важливим джерелом правого популізму є питання міграції та біженців, яке після втрати актуальності більше не мобілізувало населення так сильно, як раніше [Vehrkamp, Merkel, 2020: s. 27].

Дослідження у Нідерландах вказує на спільність та відмінність у популістських орієнтаціях прихильників праворадикальних та ліворадикальних партій. Хоча популізм об'єднує прихильників тої чи іншої партії (прихильники обох популістських напрямків демонструють значно вищий рівень політичної недовіри), попри те прихильники правих популістських партій демонструють нижчий рівень толерантності до імміграції, тоді як щодо інших поглядів, таких як авторитаризм та економічні погляди, не фіксується істотної різниці між ними та прихильниками інших партій. Натомість прихильники лівих популістів хоча й підтримують рівність доходів і менше довіряють великому бізнесу, все ж їх не можна вважати економічними радикалами: такі виборці не більше, ніж інші, підтримують додаткові соціальні пільги, а також не вимагають додаткового контролю над великим бізнесом [Akkerman, Zaslove, Spruyt, 2017].

Водночас у Південній Європі укріпилися популістські партії лівого гатунку — іспанська партія «Подemos», грецька «Сириза» тощо. Зниження традиційної соціальної бази для лівих партій — класичного робітничого класу — штовхає ліві популістські партії до спекулювання на невдоволенні від міграційної політики, антиєвропейських настроях, підтримці економічного націоналізму, протекціонізму, ксенофобії, що раніше було прерогативою крайне правих партій. Однак, незважаючи на це, у європейських країнах Середземноморського регіону, за винятком французького «Національного Фронту», лівопопулістські течії мають більш виражену ідеологічну орієнтацію, яка спрямована проти глобалізації, капіталізму, фінансової олігархії та в цілому неоліберального мейнстриму. Це набуло уособлення у цілком успішних антисистемних рухах, які хоч критикують поглиблення євроінтеграції, все ж не закликають до відмови від Європейського Союзу або виходу своїх країн з ЄС. Їхні прагнення — це радше форма тиску на європейські інститути з метою ідеологічної перебудови їх та

здобуття більшої економічної автономії. Так, аналіз популістських орієнтацій в Іспанії, Франції та Італії показав, що виборці лівих партій мають тенденцію більшою мірою дотримуватись популістських орієнтації у всіх трьох країнах [Boscán, Llamazares, Wiesehomeier, 2018].

На відміну від країн Західної Європи, після падіння комунізму в Центрально-Східній Європі політичний процес характеризувався піднесенням і падінням нових партій, ідеологічна привабливість яких часто була мінливою. Все це ускладнювалося наявністю більш загальних антиполітичних настроїв на тлі розвитку демократії. Зокрема, у Польщі тривала практика клієнтелізму та корупції впродовж 1990-х та початку 2000-х років сприяла зростанню антиістеблїшментських настроїв [Szczerbiak, 2002]. Це у подальшому зумовило прихід до влади популістських політиків. На момент парламентських виборів 2015 року популізм став центральним у польській політиці. Зокрема, політична привабливість партії «Право і справедливість» серед багатьох поляків пов'язана з аргументами про неавтентичність та нелегітимність польських еліт з відповідним набором культурних установок, що охоплюють традиціоналізм, нативізм (ксенофобський націоналізм) та скептицизм щодо наднаціональної інтеграції у поєднанні з ринково-скептичними та інтервенційними позиціями щодо економічної політики [Stanley, Cześnik, 2021: p. 7].

Для визначення ідеологічного розподілу політичних партій у кожній країні експертне опитування «The 2014 Chapel Hill Expert Survey» дало змогу класифікувати європейські партії як лівопопулістські та правопопулістські. Факторний аналіз із принциповою ротацією компонентів досліджував розмірність тринадцяти вибраних показників, що містяться в наборі даних, за якими експерти оцінювали позицію європейських партій щодо низки популістських пунктів, таких як підтримка традиційних цінностей, ліберального способу життя та мультикультуралізму, а також їхня економічна позиція щодо регуляції ринку, державного управління економікою та переваг щодо зниження податків або державних послуг. Виявилось, що із 22 популістських партій у посткомуністичних країнах 15 партій слід класифікувати як лівопопулістські, а 7 партій — як правопопулістські [Bakker et al., 2015]. Таким чином, більшість популістських партій Центрально-Східної Європи спекулювали на антиринковій риториці, яка була актуальною після важких посткомуністичних трансформацій.

Загалом прихід до влади популістів у низці посткомуністичних країн ґрунтувався на критиці ліберальних цінностей, норм та інститутів демократичного суспільства. Під гаслами повернення «традиційних» цінностей популістські сили ініціювали коригування цих інститутів шляхом референдумів. Правові питання щодо освіти, міграції, надання політичного притулку, регулювання трудових та сімейних відносин було втілено у конституційних контрреформах. У посткомуністичних країнах до цих параметрів можна віднести такі риси, як антикорупційна риторика, економічний егалітаризм, антикапіталізм та поміркований євроскептицизм, які стали популярними на тлі переходу від комуністичної економічної системи до ринкової економіки [Krastev, 2006]. Власне, І. Крастев вказує на те, що ліберали у Центрально-Східній Європі у своїх реформістських зусиллях потрапили у пастку, яку вони самі й улаштували. Ліберали бачили в

антикорупційному дискурсі шанс легітимувати капіталізм. Але більшість населення, що була налаштована на «змову», побачила в цьому можливість делегітимувати капіталізм без ризику бути звинуваченим у прихильності до комунізму. Чим більше ліберальні уряди роблять боротьбу з корупцією пріоритетом, тим більше людей схильні вважати ці самі уряди корумпованими. Уряди, які говорять про прозорість, викликають ще більшу підозру в очах посткомуністичної громадськості, яка потім вирішує голосувати не за «прозорі установи», а за «чесних політиків». Тому спроба лібералів деполітизувати війну з корупцією, перетворивши її на інструмент інституційних реформ, була приреченою. Війна з корупцією зробила популізм респектабельним — і, таким чином, напад на популізм став виглядати вже як захист «хабарництва» [Krastev, 2006]. Понад те, збільшення корупції в країнах, що розвиваються, призводить до збільшення числа виборців, які голосують за лівопопулістські сили. Голосування за ліву політику є формою покарання корумпованих капіталістів, доступною виборцям навіть за умов слабкої судової системи [Di Tella, MacCulloch, 2009].

Таким чином, питання корупції та регуляції економіки стали визначальними у поширенні популізму в країнах Центрально-Східної Європи. Поряд з цим, існують також інші відмінності, які детермінують популістські орієнтації у західноєвропейських та східноєвропейських суспільствах.

Детермінанти популістських орієнтацій у різних суспільствах

При поясненні чинників, що спричиняють зміни в масовій підтримці популістів, зазвичай підкреслюють або (1) економічну нерівність і депривацію (позбавлення), зосереджуючись на зубожінні, що виникає у результаті структурних змін, які трансформують постіндустріальну чи посткомуністичні економіки, або (2) соціокультурні чинники, пов'язані зі зміною культурних цінностей чи актуалізацією соціальних ідентичностей. Відмінності у розвитку сталих та перехідних суспільств накладають відбиток на особливості детермінант популістських орієнтацій громадян.

Чинник економічної нерівності підкреслює наслідки зростання популістських настроїв глибокими глобальними змінами в постіндустріальних економіках, коли виникають дисбаланс та нерівності у доходах і добробуті, зумовлені підйомом економіки знань, технологічною автоматизацією та крахом обробної промисловості, глобальними потоками робочої сили, товарів, людей і капіталу (особливо припливом мігрантів і біженців). Через розмивання організованої робочої сили, скорочення систем соціального захисту, жорсткої економії та зміни моделей економічної конкуренції, багато людей у країнах Західної Європи не володіють належними навичками та/або знаннями, щоб отримати винагороду на ринку праці. Зростання економічної незахищеності та соціальної депривації посилює народне обурення на адресу політичних класів. Таке становище стало сприятливим для поширення серед цих верств антиістеблішментських настроїв, ксенофобії тощо. Власне кажучи, збільшення нерівності призводить до зростання попиту на популізм навіть серед раціонально мислячих людей. Так, серед мешканців розвинених країн спостерігається парадоксальний феномен, коли вони, розуміючи, що через сповільнення глобалізації популізм негатив-

но впливатиме на економічне зростання, все одно раціонально голосують за популістів, сподіваючись, що це стримуватиме збільшення нерівності [Pastor, Veronesi, 2021].

Вплив глобальних викликів на політичні орієнтації спостерігається не лише у розвинених країнах. Так, дослідження, проведене в Індії та Великій Британії, виявило, що популістські орієнтації громадян обох країн пов'язані зі сприйняттям загроз глобальних трансформацій, включно зі зміною клімату, міграцією, цифровізацією, пандемією, фінансовою та економічною інтеграцією та тероризмом, зміною економіки та національного способу життя [Dennison, Turnbull-Dugarte, 2022]. Крім чинників економічної депривації спрацьовує вплив культурних та політичних чинників на збільшення підтримки популізму. Зафіксовано кореляцію між довірою до державних інституцій та підтримкою популістських партій у країнах Євросоюзу: там, де довіра до державних інституцій є нижчою, підтримка популістських партій є вищою. Нижчий рівень освіти, старший вік, проживання у небагатих регіонах, авторитарні чи традиційні цінності схиляють людей підтримувати популістів та менше довіряти органам державної влади [Dustmann et al., 2017].

Теза про культурну реакцію як підставу сплеску голосів за популістські партії ґрунтується на теорії зміни цінностей внаслідок «тихої революції»; за цією теорією, безпрецедентно високий рівень екзистенційної безпеки, який відчували люди розвинених західних суспільств упродовж повоєнних десятиліть ХХ століття, можливості для отримання вищої освіти серед молоді — все це спричинило зсув між поколіннями у засвоєнні постматеріалістичних цінностей, таких як космополітизм і мультикультуралізм. Це викликало зростання підтримки ліволібертаріанських партій, що виступають за захист навколишнього середовища, прав людини та гендерної рівності [Inglehart, Norris, 2016]. Внаслідок цього верстви, які колись культурно переважали у Західній Європі, негативно відреагували на розмивання їхніх привілеїв і статусу.

Ці події очікувано викликали, як зазначають Р. Інглгарт і П. Норрис, «контрреволюційну ретро-реакцію», особливо серед старшого покоління, менш освічених та білих людей, які відчувають занепад і активно відкидають дедалі більшу хвилю прогресивних цінностей, обурюються витісненням знайомих традиційних норм. Все це і сформувало пул прихильників, потенційно вразливих щодо популістських закликів [Inglehart, Norris, 2016]. Іншим наслідком глобалізації є труднощі у пошуку людьми позитивної соціальної ідентичності, незалежно від їхніх реальних компетенцій. Якщо представники з космополітичною ідентичністю характеризуються загальною відкритістю, швидким набуттям нового досвіду тощо, то люди з традиційними класовими ідентичностями, що характерні для представників нижчого та робітничого класів, піддаються стигматизації та схильні до замкнутості. Ослаблена позиція менш освічених у «суспільстві знань» сприяє посиленню почуття соціальної, економічної та політичної вразливості. Менш освічені можуть бути розчаровані політичним домінуванням більш освічених або досвідом зневаги через відсутність освіти [Spruyt et al., 2016]. Таким чином, люди, які відчувають себе як економічно, так і культур-

но вразливими («невдахи глобалізації»), мають більшу готовність до підтримки популізму [Kriesi et al., 2005; Kriesi, 2014].

Ці тенденції притаманні не лише західноєвропейським суспільствам. Так, схильність до сповідування популістських орієнтацій у США змінюється в передбачуваний спосіб: вона сильніша серед тих, хто має нижчу освіту, не надто сильно пов'язана з низьким доходом, тісно пов'язана з ототожненням із неправлячими політичними партіями та радикальним консерватизмом, а також корелює з антиіммігрантською позицією [Hawkins, Riding, Mudde, 2012].

Р. Інглгарт і П. Норрис вирішили порівняти детермінанти поширеності популістських орієнтацій у розвинених країнах [Inglehart, Norris, 2016]. Вони висунули два припущення: 1) підтримка популізму впливає з перспективи економічної незахищеності верств населення, залежних від скорочення соціальних виплат, безробітних, некваліфікованих робітників з низькою заробітною платою внаслідок глибоких змін, пов'язаних з переходом до постіндустріальної економіки; 2) підтримка популізму є наслідком ретро-реакції колись домінуючих верств населення на прогресивні зміни цінностей. Емпірична перевірка цих гіпотез виявила, що підтримка популізму в Європі загалом сильніша серед старшого покоління, чоловіків, менш освічених, представників релігійної та етнічної більшості. Втім, автори зазначають, що, за результатами емпіричного аналізу, вплив економічної незахищеності на зростання підтримки популізму є неоднозначним та суперечливим. Популістські партії дійсно отримали значно більшу підтримку серед менш забезпечених та серед тих, хто має досвід безробіття. Однак інші припущення не справдилися: наприклад, за професійними категоріями популістське голосування було найсильнішим серед дрібної буржуазії, а не серед некваліфікованих робітників фізичної праці. Популісти також отримували значно меншу підтримку серед верств, які залежать від соціальних виплат як головного джерела доходу домогосподарства, і серед тих, хто живе в містах. Натомість, навіть після застосування у логістичній регресії соціально-демографічних предикторів всі п'ять шкал культурних цінностей виявилися більш послідовними провісниками підтримки популістських партій на виборах і вказували в очікуваному напрямку: підтримка популістських орієнтацій посилювалася антиіммігрантськими настроями, недовірою до глобального та національного управління, підтримкою авторитарних цінностей та ідеологічною самоідентифікацією [Inglehart, Norris, 2016].

Однак у країнах Центральної та Східної Європи пояснення детермінант популістських орієнтацій криється у тому, що громадяни цих суспільств мають більш матеріалістичні цінності, ніж жителі Заходу, які вийшли за межі занепокоєння про фізичну безпеку. Домінування матеріалістичних цінностей у східноєвропейських суспільствах робить людей менш уразливими до нападів політиків на абстрактні ліберальні інститути, такі як свобода слова та незалежність судів. Власне, коли йдеться не про електоральну поведінку, а суто про популістські орієнтації, то найбільш чітко даються взнаки чинники, пов'язані із соціально-економічним статусом. Б. Стенлі та М. Чешнік проаналізували вплив політичних знань (обізнаності про політичні інститути, право власності тощо) та соціально-економічного статусу на наявність популістських орієнтацій серед

громадян Польщі. Виявилось, що роль соціально-економічного статусу є визначальною у опосередкуванні співвідношення між підтримкою популізму і політичними знаннями. Водночас аналіз встановив, що хоча нижчий рівень політичних знань асоціюється з вищим рівнем популізму, «інформовані популісти», попри те, частіше голосують за популістські партії, тоді як «необізнані популісти», найімовірніше, утримаються від голосування [Stanley, Cześniak, 2021: p. 11].

Інша відмінність між східноєвропейськими та західноєвропейськими популістами полягає в тому, що перші можуть розраховувати на підтримку не лише робітничого, а й середнього класу. Так, політичні настрої в Польщі не збігаються з тим, виграли ви чи втратили під час посткомуністичної економічної трансформації країни. Серед електорату правлячої популістської партії багато тих, хто загалом задоволений своїм життям і йде в ногу з розвитком країни [Sierakowski, 2018]. Однією з причин неоднозначного впливу економічних чинників на голосування за популістів у Східній Європі є розпорошений характер економічного ризику, який приховує зв'язок між голосуванням, рівнем доходу, рівнем освіти та професією. Наприклад, доступ до орендованої квартири або можливість придбати квартиру за ринковою вартістю на початку перехідного періоду був кращим показником економічної безпеки, ніж дохід або зайнятість у певній галузі [Bustikova, Kitschelt, 2009]. Через ці особливості в емпіричному аналізі важче охопити ризики, пов'язані з освітніми рівнями або рівнем доходу, які чіткіше проявляються у поясненні популістських орієнтацій у західноєвропейських суспільствах.

У країнах, де існують вагомі етнічні меншини, важливим чинником ставлення до популістських ідей є належність до етнічної меншини: зокрема, виявилось, що угорська меншина у Словаччині боїться тиранії інтересів більшості [Stanley, 2011: p. 268]. Виборці також можуть бути незадоволені політикою, яка дає перевагу меншинам, через програми, спонсоровані з-за кордону, або через національні програми [Bustikova, 2017].

Таким чином, економічні проблеми переплітаються з проблемами ідентичності, тому що, зрештою, економічні проблеми пов'язані з питаннями національного суверенітету. Це особливо проявляється тоді, коли суспільство переживає жорстку економію або приватизацію, які сприймаються як результат поглинання національної економіки іноземними компаніями. Якщо у розвинених країнах ідеться про ностальгію «невдах глобалізації» за соціальним статусом, то у посткомуністичних країнах можуть зринати гасла відновлення національної ідентичності у зв'язку з неминучим зменшенням суверенітету внаслідок європейської політичної та транснаціональної економічної інтеграцій.

Висновки

Незважаючи на те, що популізм може виникати в різних формах (ідейні особливості, стиль подання та організаційні атрибути), все ж існує науковий консенсус стосовно основних ознак популізму як універсальних для більшості сучасних суспільств, — це сукупність ідей, які відображають народоцентризм, антиелітаризм та однорідність народу. Ці ідеї об'єднуються в цілісний набір ма-

ніхейських уявлень про те, що однорідний, чесний народ експлуатує і зраджує корумпована еліта.

У західних, усталених суспільствах глобалізація спричинила деіндустріалізацію, інформатизацію та зміну культурних цінностей та стереотипів. Зміни на ринку праці, масова імміграція та мультикультуралізм призвели до зниження соціального статусу нижчого та робітничого класів та сприяли посиленню соціальної депривації цих соціальних верств. Як наслідок — зростання популістських орієнтацій та підтримка популістських партій правого гатунку. Натомість у посткомуністичних країнах Центрально-Східній Європи крім викликів глобалізації додалися питання корупції та регуляції економіки. Це викликало активізацію переважно лівопопулістських політичних акторів.

Отже, зумовлене культурними чинниками зростання підтримки популізму в розвинених суспільствах виводить цей феномен у правий фланг і, відповідно, — правий популізм. Натомість у менш розвинених країнах, де не лише глобалізація була причиною економічної депривації, підтримка популізму зумовлюється як культурними чинниками й відповідною правопопулістською риторикою, так і економічними чинниками через лівопопулістський ресентимент. Правопопулістська риторика знаходить відгук серед громадян східноєвропейських суспільств через тиск наднаціональних інститутів (ЄС та транснаціональні компанії), що актуалізує потребу в захисті національного суверенітету та національної ідентичності.

Питання приватної власності, приватизації, економічного зубожіння, корупції та національної ідентичності є актуальними для України. Тому в разі спроби дослідити витоки популістських орієнтацій в Україні потрібно враховувати ці питання в інструментарії соціологічного опитування, оскільки українське суспільство пройшло через подібні трансформації і має багато чого спільного зі східноєвропейськими суспільствами. Важкі наслідки посткомуністичної трансформації, перехід до ринкової економіки, розбудова незалежної держави, формування національної ідентичності, війна з Росією — всі ці виклики є живим ґрунтом для ресентименту в українському суспільстві, що робить певні соціальні верстви вразливими до спокуси повернути популістським політичним силам.

Джерела / References

Akkerman, A., Zaslove, A., Spruyt, B. (2017). 'We the People' or 'We the Peoples'? A Comparison of Support for the Populist Radical Right and Populist Radical Left in the Netherlands. *Swiss Political Science Review*, 23 (4), 377–403.

Bakker, R., Edwards, E., Hooghe, L., Jolly, S., Marks, G., Polk, J. Rovny, J., Steenbergen, M., Vachudova, M. (2015). *The 2014 Chapel Hill Expert Survey. Version 2015.1*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina. Retrieved from: <https://www.chesdata.eu/2014-chapel-hill-expert-survey>

Boscán, G., Llamazares, I., Wiesehomeier, N. (2018). Populist Attitudes, Policy Preferences, and Party Systems in Spain, France, and Italy. *Revista Internacional de Sociología*, 76 (4), e110. <http://dx.doi.org/10.3989/ris.2018.76.4.18.001>

Bustikova, L. (2017). The Radical Right in Eastern Europe. In: J. Rydgren (Ed.), *The Oxford Handbook of the Radical Right*. New York: Oxford University Press. Retrieved from: <https://www.oxford-handbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190274559.001.0001/oxfordhb-9780190274559-e-28>

- Bustikova, L., Kitschelt, H. (2009). The Radical Right in Post-Communist Europe: Comparative Perspectives on Legacies and Party Competition. *Communist and Post-Communist Studies*, 42 (4), 459–483.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.
- Dennison, J., Turnbull-Dugarte, S.J. (2022). Populist Attitudes and Threat Perceptions of Global Transformations and Governance: Experimental Evidence from India and the United Kingdom. *Political Psychology*. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12817>
- Di Tella, R., MacCulloch, R. (2009). Why Doesn't Capitalism Flow to Poor Countries? *Brookings Papers on Economic Activity*, (Spring), 285–321.
- Dustmann, C., Eichengreen, B., Otten, S., Sapir, A., Tabellini, G., Zoega, G. (2017). Europe's Trust Deficit: Causes and Remedies. *Monitoring International Integration 1*, CEPR Press. London: Center for Economic Policy Research.
- Hawkins, K.A., Riding, S., Mudde, C. (2012). Measuring populist attitudes. *Political Concepts Committee on Concepts and Methods Working Paper Series*, 55, 1–35.
- Inglehart, R.F., Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic HaveNots and Cultural Backlash. *HKS Working Paper No. RWP16-026*. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>
- Krastev, I. (2006): The New Europe: Respectable Populism, Clockwork Liberalism. *Open Democracy*, 21 March. Retrieved from: https://www.opendemocracy.net/en/new_europe_3376jsp
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., Frey, T. (2005). Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*, 45 (6), 921–956.
- Kriesi, H. (2014). The Populist Challenge. *West European Politics*, 37 (2), 361–78.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.
- Pastor, L., Veronesi, P. (2021). Inequality Aversion, Populism, and the Backlash against Globalization. *The Journal of Finance*, 76 (6), 2857–2906.
- Rooduijn, M. (2014). The Nucleus of Populism: In Search of the Lowest Common Denominator. *Government and Opposition*, 49 (4), 573–599.
- Sierakowski, S. (2018). How Eastern European Populism is Different. *The Strategist*, 2 February. Retrieved from: <https://www.aspistrategist.org.au/easterneuropean-populism-different/>
- Spruyt, B., Keppens, G., Van Droogenbroeck, F. (2016). Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335–346.
- Stanley, B. (2008). The Thin Ideology of Populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95–110.
- Stanley, B. (2011). Populism, nationalism, or national populism? An analysis of Slovak voting behaviour at the 2010 parliamentary election. *Communist and Post-Communist Studies*, 44 (4), 257–270.
- Stanley, B., Czeńnik, M. (2021). Uninformed or informed populists? The relationship between political knowledge, socio-economic status and populist attitudes in Poland. *East European Politics*, 1–18. DOI: 10.1080/21599165.2021.1876676
- Szczerbiak, A. (2002). Poland's unexpected political earthquake: the September 2001 parliamentary election. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18 (3), 41–76.
- van Kessel, S. (2014). The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, 19 (1), 99–118.
- Vehrkamp, R., Merkel, W. (2020). Populismusbarometer 2020. Populistische Einstellungen bei Wählern und Nichtwählern in Deutschland 2020. Retrieved from: https://aswnord.de/fileadmin/user_upload/ZD_Studie_Populismusbarometer_2020.pdf

Отримано/Received 30.05.2022

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти

Останнім часом у багатьох країнах світу відбувається прихід до влади популістських сил, які вирізняються з-поміж усталених політичних акторів. Поняття «популізм» застосовують у випадку, коли харизматичні лідери та їхні партії пропонують населенню подолати наявні соціально-економічні проблеми за допомоги простих, позаінституційних рішень. Хоча ці політики та партії можуть відрізнятися поміж собою за ідеологічною риторикою, у всіх них є спільні риси. Наукова література показує, що універсальними для більшості сучасних суспільств є кілька популістських ідей, які знаходять відгук серед електорату: народоцентризм, антиелітарність та однорідність народу. У західних, усталених суспільствах простежується підтримка правопопулістських партій. Це пов'язане з незадоволеністю населення змінами, які спричинила глобалізація. Процеси деіндустріалізації, інформатизації та приплив мігрантів загострили конкуренцію на ринку праці. Однак вирішальним чинником підтримки популізму в західноєвропейських країнах стала реакція колись домінуючих верств населення на зміни цінностей. Спричинене витіснення узвичаєних норм життя обурює людей з традиційними класовими ідентичностями. Натомість у посткомуністичних суспільствах Центрально-Східної Європи крім викликів глобалізації додалися питання корупції та регуляції економіки. Популістські орієнтації у східноєвропейських суспільствах спричиняються здебільшого чинниками, пов'язаними з соціально-економічним статусом та національною ідентичністю. Ці висновки є важливими для дослідження популістських орієнтацій в українському суспільстві.

Ключові слова: популізм, популістські орієнтації, західноєвропейські суспільства, східноєвропейські суспільства

АЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Феномен популізму в развитих и переходных обществах: особенности проявления и детерминанты

В последнее время во многих странах мира происходит приход к власти политических сил, которые выделяются среди устоявшихся политических акторов. Понятие «популизм» применяют в случае, когда харизматические лидеры и их партии предлагают населению преодолеть существующие социально-экономические проблемы с помощью простых, внеинституциональных решений. Хотя эти политики и партии могут отличаться между собой по идеологической риторике, у них есть общие черты. Научная литература показывает, что универсальными для большинства современных обществ являются несколько популистских идей, которые находят отклик среди электората: народоцентризм, антиэлитарность и однородность народа. В западных, устоявшихся обществах прослеживается поддержка правопопулистских партий. Это связано с неудовлетворенностью населения изменениями, вызванными глобализацией. Процессы деиндустриализации, информатизации и притока мигрантов обострили конкуренцию на рынке труда. Однако решающим фактором поддержания популизма в западноевропейских странах стала реакция доминирующих слоев населения на изменения ценностей. Вызванное вытеснение знакомых норм жизни возмущает людей с традиционными классовыми идентичностями. В посткоммунистических обществах Центрально-Восточной Европы кроме вызовов глобализации добавились вопросы коррупции и регуляции экономики. Популистские ориентации в восточноевропейских обществах в основном вызваны факторами, связанными с социально-экономическим статусом и национальной идентичностью. Эти выводы важны для исследования популистских ориентаций в украинском обществе.

Ключевые слова: популизм, популистские ориентации, западноевропейские общества, восточноевропейские общества

OLEKSANDR RAKHMANOV

The phenomenon of populism in developed and transitional societies: features of manifestations and determinants

Recently, in many countries around the world there is a coming to power of political forces that differ from established political actors. The concept of «populism» is used when charismatic leaders and their parties offer the population to overcome existing socio-economic problems through simple, non-institutional solutions. Although these politicians and parties may differ in ideological rhetoric, they all have common features. The scientific literature indicates that several populist ideas are universal for most modern societies, which find a response among the electorate: people-centrism, anti-elitism and homogeneity of the people. In Western, established societies, there is support for right-wing populist parties. This is due to the dissatisfaction of the population with the changes caused by globalization. The processes of deindustrialization, informatization and the influx of migrants have intensified competition in the labor market. However, the decisive factor in supporting populism in Western European countries was the reaction of the once dominant sections of the population to changing values. The displacement of familiar norms of life infuriates people with traditional class identities. In contrast, in the post-communist societies of Central and Eastern Europe, in addition to the challenges of globalization, corruption and economic regulation have been added. Populist orientations in Eastern European societies are largely driven by factors related to socio-economic status and national identity. These conclusions are important for the study of populist orientations in Ukrainian society.

Keywords: populism, populist orientations, Western European societies, Eastern European societies